

1a] Είναι επικίνδυνη και μοιραία στουδή, εκτός από την παράλογη επιπολαιότητα που σέρνει μαζί της, η περιφρόνηση όσων δεν συλλαμβάνει ο νους μας. Γιατί αφού κατά την ωραία νοημοσύνη σας έχετε καθορίσει τα όρια της αλήθειας και του ψέματος, κι αν τύχει κατ' ανάγκην να καταλήξετε να πιστέψετε πράγματα ακόμα πιο αλλόκοτα από εκείνα που αρνείστε, είσαστε κιόλας υποχρεωμένος να εγκαταλείψετε αυτά τα όρια. Αυτό, λοιπόν, που μου φαίνεται ότι φέρνει τόση ακαταστασία στις συνειδήσεις μας, σε ετούτες τις θρησκευτικές ταραχές όπου βρισκόμαστε, είναι η απειμπόληση—από τη μεριά των καθολικών—της πίστης τους. Φαντάζονται πως παριστάνουν επιτυχώς τους μετριοπαθείς και τους μετασχηματισμένους στα πράγματα όταν εγκαταλείπουν στους αντίπαλους διάφορα σημεία από εκείνα που έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση. Όμως, εκτός αυτού, όπου δεν καταλαβαίνουν τι κέρδος είναι για τον επιτιθέμενο να αρχίσετε να υποχωρείτε και να κάνετε πίσω και πόσο αυτό τον εμπυλώνει να συνεχίσει τη δεισιδυσή του, εκείνα τα θέματα που επιλέγουν ως τα πλέον μηδαμινά είναι καμιά φορά πολύ σημαντικά. Ή πρέπει να υποτάσσεται κανείς καθ' ολοκληρίαν στην εξουσία της εκκλησιαστικής μας διακυβέρνησης ή να απέχει καθ' ολοκληρίαν. Δεν εναπόκειται σε εμάς να καθορίσουμε τον βαθμό υποταγής που της οφείλουμε. Κι εξάλλου μπορώ να πω, επειδή το δοκίμασα ασκώντας στο παρελθόν αυτή την ελευθερία μου να επιλέγω και ιδιωτικώς να ξεκαθαρίζω τα πράγματα—παράβλεποντας ορισμένα σημεία του τυπικού της Εκκλησίας μας, που φαίνονται να έχουν μορφή πιο μάταιη από άλλα ή πιο περίεργη—, ότι όταν μου δόθηκε η ευκαιρία να συζητήσω με

κύρος του.» Ο Μονταίνι, αν και χρησιμοποιούσε πρωτότυπα κείμενα και μεταφράσεις τους στα γαλλικά, ανέτρεχε σε συλλογές αποφθεγμάτων—θρησασμείατα— αρχαίων συγγραφέων, που κυκλοφορούσαν ευρέως στην εποχή του και όπου η απόδοση του πρωτοτύπου δεν ήταν πάντα πιστή.

διαβασμένους ανθρώπους, βρήκα πως αυτά τα πράγματα έχουν συμπταγή και πολύ σταθερή βάση και πως δεν είναι παρά η ανοησία και η άγνοια που μας κάνουν να τα δεχόμαστε με λιγότερο σεβασμό από τα υπόλοιπα. Γιατί δεν θυμόμαστε πόσες αντιφάσεις διακρίνουμε ακόμα και στην ίδια μας την κρίση; Πόσα πράγματα μας χρησίμευαν χτες ως άρθρα πίστης, που μας φαίνονται μύθοι σήμερα; Η κενότητα και η περιέργεια είναι οι δύο μαστιγές της ψυχής μας. Η τελευταία μάς βάζει να χώνουμε τη μύτη μας παντού και η πρώτη μάς απαγορεύει να αφήνουμε οτιδήποτε άλλο και αναποφάσιστο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΟΙΔΟΟ (1572-1576, 1578-1580)

Περί της φιλίας

1a] Εξετάζοντας με τι τρόπο δούλευε ένας ζωγράφος που έχω, μου ήρθε η επιθυμία να τον μιμηθώ. Διαλέγει το ωραιότερο μέρος, τη μέση ενός τοίχου, για να βάλει έναν πίνακα καμωμένο με όλη του τη μαστοριά· και τα κενά γύρω γύρω τα γεμίζει με «γκροτέσκα», τα οποία είναι φανταστικές ζωγραφιές χωρίς χάρη άλλη από την ποιικιλία και το παράξενο. Τι άλλο αλήθεια είναι ετούτα τα γραφτά μου παρά «γκροτέσκα» και σώματα τερατώδη, από διάφορα μέλη κολλημένα κομμάτι κομμάτι, χωρίς ορισμένη μορφή, που δεν έχουν παρά τυχαία τάξη, σειρά και αναλογία;

Το πάνω μέρος είναι μια όμορφη γυναίκα και το υπόλοιπο ψάδι.⁵²³

Πάω καλά με τον ζωγράφο μου σ' ετούτο το δεύτερο σημείο, αλλά μένω πίσω στο άλλο και καλύτερο μέρος· γιατί το ταλέντο μου δεν προχωρεί τόσο που να τολμήσω να καταπατώ με

⁵²³ Οράτιος, *Ποιητική τέχνη*. Ο Μονταίνι παραθέτει το πρωτότυπο κατά προσέγγιση. Ίσως πρόκειται για αναφορά από μνήμη.

έναν πλούσια διακοσμημένο και δουλεμένο τίννακα, καμωμένο σύμφωνα με τους κανόνες της τέχνης. Μου ήρθε στον νου να δανειστώ έναν από τον Ετιέν ντε λα Μπρεσί,⁵²⁴ που θα τιμήσει όλο το υπόλοιπο αυτού εδώ του γραφτού. Είναι μια πραγματεία που την ονόμασε *Η θεληματική δουλεία*. εκείνοι όμως που δεν την ξέρουν πολύ ορθά την ξαναβάφτισαν το *Κατά Ενόχ*. Την έγραψε δίκην δοκιμής, στα νιάτα του,⁵²⁵ εγκώμιο στην ελευ-

⁵²⁴ Γνωστός στο Σαρλά, σε μικρή απόσταση από τον πύργο του Μονταίνι, ο Ετιέν ντε λα Μπρεσί ήταν μέλος του Κοινοβουλίου του Μπορντώ. Γνωστός για την ευθύτητα του χαρακτήρα του, ουμανιστής και ποιητής, άσκησε βαθιά επιρροή στον νεότερό του Μονταίνι από την πρώτη κιόλας στιγμή της γνωριμίας τους το 1557, όταν ο Μονταίνι συμμετείχε στο Κοινοβούλιο του Μπορντώ, ως τον θάνατό του από δυσεντερία το 1563. Η παύουλα είχε κάνει την εμφάνισή της στην περίοχό του Περγκόρ και είναι πιθανό, όπως υποστηρίζει ο Μονταίνι, να μολύνθηκε και ο Ντε λα Μπρεσί. Ο Μονταίνι, κληρονόμος της βιβλιοθήκης του Ντε λα Μπρεσί, σύμφωνα με την επιθυμία του φίλου του, σκόπευε να εκδώσει το ποιητικό του έργο (βλ. το δοκίμιο 29), καθώς και τα πολιτικά του χειρίδια, το γνωστότερο από τα οποία είναι ο *Λόγος περί θεληματικής δουλείας* (*Πραγματεία περί εθελοδοουλίας στην ελληνοική έκδοση*), που κυκλοφόρησε σε χειρόγραφα αντίτυπα. Πράγματι, το 1571 ο Μονταίνι τύπωσε τα ποιήματα και τις μεταφράσεις του Ντε λα Μπρεσί (Ξενοφών και Πλούταρχος), εγκατέλειψε όμως την ιδέα να εκδώσει τον *Λόγο* επειδή στο μεταξύ το έργο είχε κυκλοφορήσει υπό τον τίτλο *Contre'un* (Κατά Ενόχ), εννοώντας «εναντίον τυράννου», δηλαδή με «κακό σκοπό», όπως δηλώνει ο Μονταίνι, αναφερόμενος στο γεγονός πως ο *Λόγος* είχε τυπωθεί απροσπασματικά και ανώνυμα το 1574 (στη συλλογή *Ευρητηρίοι* [Δηλαδή Εγερτήριο] των *Γάλλων*, που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα και τις πολιτικές βλέψεις των διαμαρτυρόμενων) και στο σύνολό του το 1576, μετάξύ διαφόρων λιβελλογραφιών, που έβαλλαν κατά της μοναρχίας. Ο Ντε λα Μπρεσί υποστηρίζει πως οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι και ίσοι, πως πρέπει να θεωρούνται σύγρογοι και αδελφοί και πως η ελευθερία είναι φυσική και θεϊκή. Στην αναταραχή των Θρησκευτικών Πολέμων που συγκλονίζαν εκείνα τα χρόνια τη Γαλλία, τέτοιες δημοκρατικές και τουλάχιστον τολμηρές ιδέες έκαναν εντύπωση και αποτελούσαν, από τη σκοπιά κάθε θρησκευτικής και πολιτικής μερίδας, πλούσιο θετικό ή αρνητικό υλικό.

⁵²⁵ Στην έκδοση των *Δοκιμίων* του 1580 ο Μονταίνι είχε σημειώσει πως ο

θερία κατά των τυράννων. Τριγωνίζει εδώ και καιρό στα χέρια μυαλωμένων ανθρώπων που την έχουν σε μεγάλη και αξιολογική και η υπόληψη· γιατί είναι υψηλόφρονη και μεστή, όσο μπορεί να γίνει. Ωστόσο, πολύ απεύχει από το να είναι το καλύτερο που θα μπορούσε να φτιάξει· κι αν, στην πιο προχωρημένη ηλικία που τον γνώρισα, είχε βάλει μπροστά ένα τέτοιο σχέδιο σαν το δικό μου να γράψει αυτά που θα γενούσε το κεφάλι του, θα βλέπαμε διάφορα σπάνια πράγματα που θα μας έφερναν πολύ κοντά στη δόξα της Αρχαιότητας· γιατί ιδιαίτερα σε αυτό το σημείο των φυσικών χαρισμάτων δεν γνωρίζω άνθρωπο που θα μπορούσε να συγκριθεί μαζί του. Όμως από αυτόν δεν απέμεινε παρά ετούτη η πραγματεία—και αυτή κατά τύχη, και πιστεύω πως δεν την ξαναείδε από τότε που έφυγε από τα χέρια του—, καθώς και μερικά μνημόνια σχετικά με το Διάταγμα του Ιανουαρίου, που οι εμπύκλιοι πόλεμοί μας κατέστησαν περίφημα και τα οποία θα βρουν αλλού [α] ίσως [α] τη θέση τους.⁵²⁶ Αυτά είναι ό,τι μπόρεσα να περισώσω από τα κατάλοιπά του [α]—εγώ που με άφησε, με σύσταση τόσο γεμάτη αγάπη, στη διαθήκη του, εκεί όπου η ψυχή του είχε φτάσει στο στόμα του, κληρονόμο της βιβλιοθήκης του και των εγγράφων του— [α] εκτός

Ντε λα Μπρεσί είχε γράψει τον *Λόγο* «ενώ δεν ήταν ακόμα δεκαοκτώ χρονών». Οι ειδικοί θεωρούν πιθανότερο ότι ο *Λόγος* γράφτηκε την περίοδο 1552-1553, όταν ο Ντε λα Μπρεσί φοιτούσε στο πανεπιστήμιο της Ορλεάνης και ήταν 22 ή 23 ετών.

⁵²⁶ Πρόκειται για την πραγματεία *Mémoire sur la pacification des troubles* (*Μνημόνιο περί της ειρήνευσης των ταραχών*), που έπεται του βασιλικού διατάγματος της 17ης Ιανουαρίου 1562, το οποίο επέτρεπε στους διαμαρτυρούμενους να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στην εξοχή και στα περίχωρα των πόλεων, με την προϋπόθεση ότι δεν θα ήταν «αντίθετοι στη Σύνοδο της Νικαίας, ούτε στα σύμβολα ούτε στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη». Δινόταν έτσι κάποιο δείγμα ανοχής και ανεξιθρησκίας, το οποίο ωστόσο δεν κατ'εφόρθησε και οι Θρησκευτικοί Πόλεμοι συνεχίστηκαν. Δεν έχει τεκμηριωθεί ότι αυτό το κείμενο ανήκει στον Ντε λα Μπρεσί.

από το βιβλιαράκι με έργα του κυκλοφόρησα.⁵²⁷ Μάλιστα, είμαι ιδιαίτερα υποχρεωμένος απέναντι σε αυτό το κείμενό του, επειδή στάθηκε η αφορμή της πρώτης μας επαφής. Γιατί μου το είχαν δείξει πολύ προτού τον δω και με έκανε να πρωτομάθω το όνομά του, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο γι' αυτή τη φιλία που αναπτύχθηκε μεταξύ μας όσο ο Θεός το θέλησε, τόσο ολοκληρωτικά και τόσο τέλεια, ώστε σίγουρα δεν βρίσκεις τέτοια όμοια στα βιβλία· και ανάμεσα στους συγχρόνους μας δεν βλέπεις να υπάρχει ούτε ίχνος της. Χρειάζονται τόσες συγκυρίες για να οικοδομηθεί τέτοια φιλία, ώστε είναι πολύ αν η τύχη το καταφέρει μία φορά στους τρεις αιώνες.

Προς τίποτε άλλο δεν φαίνεται να μας στρώγει περισσότερο η φύση όσο προς τη συναναστροφή. |c| Και ο Αριστοτέλης λέει πως οι καλοί νομοθέτες νοιάστηκαν περισσότερο για τη φιλία παρά για τη δικαιοσύνη. |a| Το ύψιστο, λοιπόν, σημείο της τελειότητας στη συναναστροφή είναι η φιλία. Γιατί |c| γενικά όλοι αυτοί οι συνδυασμοί που η σωματική απόλαυση ή το διάφορο, η δημόσια ή ιδιωτική ανάγκη πλάθουν και τρέφουν, είναι τόσο όμορφοι και γενναϊόδαροι, και τόσο λιγότερο φιλίες όσο ανακατεύουν άλλες αιτίες και σκοπούς και απολαβές στη φιλία απ' ό,τι την ίδια τη φιλία.

Ούτε ετούτα τα τέσσερα αρχαία είδη φιλίας: η φυσική, η κοινωνική, η φιλία για τον φιλοξενούμενο, η ερωτική, δεν ταιριάζουν, ούτε ξεχωριστά ούτε μαζί, να ειπωθούν φιλία.

|a| Από τα παιδιά στους πατέρες η φιλία είναι περισσότερο σεβασμός. Η φιλία τρέφεται με την αμοιβαιότητα, η οποία δεν μπορεί να υπάρξει ανάμεσά τους εξαιτίας υπερβολικά μεγάλης ανισότητας· κι αν υπήρχε, θα έθιγε ίσως τις φυσικές τους υποχρεώσεις. Γιατί ούτε όλες οι κρυφές σχέσεις των πατεράδων μπορούν να κοινοληθούν στα παιδιά, πράγμα

⁵²⁷ Ο Μονταίνι φρόντισε την έκδοση των ποιημάτων του Ντε λα Μπιοσσί (1572). Βλ. τις σημειώσεις του δοκιμίου 29.

που θα εγκυμονούσε μίαν ανάρμωστη οικειότητα, ούτε οι συμβουλές και οι παραινήσεις, που είναι από τα πρώτα καθήκοντα της φιλίας, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν από τα παιδιά προς τους πατέρες. Βρέθηκαν έθνη όπου, από έθιμο, τα παιδιά σκότωναν τους πατέρες τους και άλλα όπου οι πατέρες σκότωναν τα παιδιά τους, για να αποφύγουν το εμπόδιο που καμιά φορά δημιουργεί ο ένας για τον άλλον: κατά τρόπο φυσικό ο ένας εξαρτάται από την καταστροφή του άλλου. Υπήρξαν φιλόσοφοι που περιφρόνησαν αυτό τον φυσικό δεσμό, μάρτυρας |c| ο Απίστιπτος: |a| όταν τον πίεζαν με ερωτήσεις για την αγάπη που όφειλε στα παιδιά του, επειδή είχαν βγει από αυτόν, άρχισε να φτύνει λέγοντας ότι και αυτό επίσης είχε βγει από μέσα του και ότι γεννάμε και ψείρες και σκουλήγια.⁵²⁸ Κι ετούτος ο άλλος, που ο Πλούταρχος ήθελε να πείσει να ομολοήσει με τον αδελφό του, απάντησε: «Δεν τον λογαριάζω περισσότερο επειδή βγήκε από την ίδια τρύπα».⁵²⁹ Είναι, αλήθεια, όμορφη και γεμάτη τρυφερότητα η λέξη «αδελφός» και γι' αυτό στερεώσαμε πάνω της, ο Ντε λα Μπιοσσί κι εγώ, τον σύνδεσμό μας. Όμως, εκείνη η ανάμειξη των περιουσιών, εκείνες οι μοιρασίες, και ο πλούτος του ενός να καταλήγει φτώχεια του άλλου, είναι πράγμα που ξεθωιάζει και χαλαρώνει ετούτο τον αδελφικό δεσμό. Τα αδέρφια, έχοντας να προσθήκουν την πρόοδο και την προκοπή τους στο ίδιο μονοπάτι με την ίδια ταχύτητα, μοιραία σκοπάζουν και συχνά στρώχνουν το ένα το άλλο. Και ακόμα περισσότερο, η αρμονία και η συμφωνία χαρακτήρων που γεννούν αυτές τις αληθινές και τέλειες φιλίες, γιατί θα πρέπει να βρίσκονται

⁵²⁸ Διογένης Λαέρτιος, *Βίος Αριστοτέλους*: «[...] Ἡτιάσατό τις αὐτὸν τὸν υἱὸν ἀπορριπτοῦντα ὥσπερ οὐκ ἐξ ἑαυτοῦ γεγονότα· καὶ ὅς, “Καὶ τὸ φλέγμα”, φησί, “καὶ τοὺς φθειρας ἐξ ἡμῶν ἴσμεν γεννωμένους, ἀλλ’ ἀρχεῖα ὄντα ὡς πορρωτάτω ῥιπτοῦμεν”».

⁵²⁹ Πλούταρχος, *Περί φιλαδέλφιας*: «ἐγὼ δ’ οὐ σεμνὸν οὐδὲ μέγα ποιῶνμαι τὸ ἐκ τῶν αὐτῶν μορίων γενόμενα».

στα αδέρφια;⁵³⁰ Πατέρας και γιος μπορεί να έχουν ολότελα διαφορετικό χαρακτήρα, το ίδιο και οι αδελφοί. Είναι γιος μου, είναι συγγενής μου, αλλά είναι άνθρωπος άγριος, κατεργάρης ή ανόητος. Και ύστερα, όσο είναι φίλιος που ο νόμος και η φυσική υποχρέωση μας επιβάλλουν, τόσο λιγότερο υπάρχει σε αυτές η προσωπική μας επιλογή και η ελεύθερη βούληση. Η ελεύθερη βούλησή μας δεν εκδηλώνεται με τίποτα που να είναι περισσότερο δικό της από την αγάπη και τη φιλία. Δεν είναι πώς δεν δοκίμασα από αυτή τη μεριά ό,τι καλύτερο μπορεί να υπάρξει, αφού είχα τον καλύτερο πατέρα που υπήρξε ποτέ και τον πιο πράο ως το έσχατο γήρας του, και που ήταν από οικογένεια ξακουστή από πάππου προς πάππου και υποδειγματική σε αυτό το ζήτημα της αδελφικής ομόνοιας,

[B] και ο ίδιος εγώ

γνωστός για τα παιρικά μου αισθήματα προς τους αδελφούς μου.⁵³¹

[A] Δεν γίνεται να συγκρίνουμε τη φιλία με την παραφορά για τις γυναίκες, παρόλο που και αυτή είναι αποτέλεσμα επιλογής μας, ούτε μπορούμε να θέσουμε την παραφορά στην ίδια κατηγορία. Η φωτιά της, ομολογώ,

—γιατί δεν είμαι άγνωστος στη θεά που

γλυνιά πίνγα ανακατεύει στα βάσανα του έρωτα—⁵³²

είναι πιο ζωντανή, πιο άγρια και πιο έντονη. Όμως είναι φωτιά επιτόλαιη και άστατη, κυματιστή και ποικιλόμορφη, φωτιά πυρετού, υποκείμενη σε φουντώματα και ανάσυνδες, και που δεν μας κρατάει παρά μόνο από μια γωνία μας. Στη φιλία, είναι θέρμη γενική και καθολική, μετρημένη εξέλλου και ισόροπη, θέρμη σταθερή και κατακαθισμένη, όλο ηπιότητα και

⁵³⁰ Κικέρων, *Περί φιλίας*.

⁵³¹ Οράτιος, *Οδός*. Προσαρμογή του πρωτοτύπου.

⁵³² Κάτουλλος, *Επιγράμματα*.

απαλότητα, που δεν έχει τίποτα το τραχύ και αλγεινό. Και ακόμα περισσότερο στον έρωτα δεν υπάρχει παρά μια ξέφρενη επιθυμία για κάτι που μας ξεφεύγει:

όμοια κυνηγάει τον λαγό ο κυνηγός

στο κρύο, στη ζέστη, στο βουνό, στη λαγκαδιά.

σημασία δεν του δίνει μόλις τον δει πιασμένο για τα καλά.

*και μόνο όταν το θήραμα φεύγει, τρέχει και το κυνηγά.*⁵³³

Μόλις ο έρωτας μπει στην κολή της φιλίας, πάει να πει εκεί όπου οι θελήσεις συμπίπτουν, φθίνει και αδυνατίζει. Η απόλαυση τον εξαφανίζει, γιατί ο σκοπός του είναι σωματικός και υποκείμενος στον κορεσμό. Τη φιλία, αντίθετα, την απολαμβάνεις κατά το μέτρο που την επιθυμείς: δεν ορθώνεται, δεν τρέφεται, δεν μεγαλώνει παρά με την απόλαυση, καθώς είναι ουσία πνευματική και η ψυχή λειπνύεται με την πρακτική της. Κάτω από αυτή την τέλεια φιλία ετούτες οι άστατες αγάπες βρήκαν παλιότερα θέση μέσα μου, για να μη μιλήσω για τον φίλο μου που με το παραπάνω τις εξομολογείται σε εκείνους τους στίχους του. Έτσι, αυτές οι δύο συγκινήσεις βρήκαν θέση μέσα μου, γνωρίζοντας το ένα το άλλο: ποτέ όμως δεν συγκρίθηκαν: το πρώτο, διατηρώντας την πορεία του με πέταγμα ψηλό και αγέρωχο, κοιτάζει περιφρονητικά το άλλο να τραβάει τον δρόμο του πολύ μακριά από κάτω του.

Όσο για τους γάμους, από τη μια είναι παζάρι όπου μόνο η είσοδος είναι ελεύθερη (αφού η διάρκεια του είναι υποχρεωτική και αναγκαστική, εξαρτώμενη από άλλα πράγματα και όχι από τη θέλησή μας) και από την άλλη, παζάρι που συνήθως γίνεται για άλλους σκοπούς. Εκεί μπερδεύονται μύρια άσχετα κουβάρια για ξεμπερδεμα, αρκετά για να σπάσουν την κλωστή και να ταράξουν το ρεύμα μιας ζώσης συμπαθείας: ενώ στη φιλία δεν υπάρχει πάρε δώσε ούτε συναναστροφή παρά γι' αυτήν και

⁵³³ Αριόστο, *Μαινόμενος Ουλιάνδος*.

μόνο. Επιπλέον, για να λέμε την αλήθεια, η συνήθης ικανότητα των γυναικών δεν φτάνει να ανταποκριθεί σε τέτοια επικαιρώνια και συντροφικότητα, τροφό αυτού του ιερού δεσμού [του γάμου]· ούτε η ψυχή τους φαίνεται αρκούντως σταθερή ώστε να αντέξει τον εναγκαλισμό ενός δεσμού τόσο σφιχτού και τόσο διαρκούς [όπως η φιλία]. Και πράγματι, αν δεν ήταν έτσι, αν μπορούσε να διαμορφωθεί μια τέτοια επαφή, ελεύθερη και θεληματική, όπου όχι μόνο οι ψυχές θα έβρισκαν αυτή την ολοκληρωτική απόλαυση, αλλά όπου και τα σώματα θα είχαν μερίδιο στην ένωση, [α] στην οποία ο άνθρωπος ολόκληρος θα δινοτάν, [α] είναι βέβαιο πως η φιλία θα ήταν πληρέστερη και μεστότερη. Όμως, εστούτο το φύλο ούτε μία φορά δεν μπόρεσε να τη φτάσει, [α] και, με κοινή συμφωνία όλων των σχολών της Αρχαιότητας, έχει αποκλειστεί από αυτήν.

[α] Και εκείνη η άλλη ελλειψική ελευθεριότητα [του έρωτα μεταξύ ομοφύλων] δικαίως είναι αποτρόπαιη για τα ήθη μας. [α] Εφόσον, σύμφωνα με τις συνήθειές τους, παρούσιαζε τέτοια αναγκαστική ανομοιότητα στην ηλικία και τέτοια διαφορά στους ρόλους των εραστών, δεν ανταποκρίνεται ούτε αυτή αρχικά στην τέλεια ένωση και στο ταίριασμα που απαιτούμε εδώ: *Τι είναι στην πραγματικότητα αυτή η ερωτική φιλία; Γιατί κανείς δεν αγαπάει έναν κακόσχημο νέο ούτε έναν όμορφο γέρο;*⁵³⁴ Γιατί ακόμα και η περιγραφή που κάνει η πλατωνική Ακαδημία δεν θα με εμπодίσει, όπως νομίζω, να μιλήσω ως εξής γι' αυτό το ζήτημα: η πρώτη μανία που ενέπνεε ο γιος της Αφροδίτης στην καρδιά του εραστή με αντικείμενο τον ανθό μιας τρυφερής νιότης, μανία στην οποία οι Έλληνες επιτρέπουν όλα τα αυθάδη και περιπαθή καμώματα που μπορεί να δημιουργήσει ένα αγάλινωτο πάθος, βασιζόταν απλώς και μόνο σε μια εξωτερική ομορφιά, ψεύτικο είδωλο της σωματικής διάπλασης. Γιατί δεν μπορούσε να στηριχτεί στο πνεύμα που η

⁵³⁴ Κικέρων, *Τουσκουλανές διατριβές*.

όψη του ήταν ακόμα κρυμμένη, που ήταν ίσα ίσα στα σπάργαλα και πριν από την ηλικία όπου δίνει καρπούς. Αν αυτή η μανία κυρίευε καρδιά ταπεινή, τα μέσα για τη θήρευση του αγαπημένου ήταν πλούτη, δώρα, εύνοια για προαγωγή σε αξιώματα και άλλες τέτοιες ποταπές συναλλαγές, που οι πλατωνικοί αποδοκιμάζουν. Αν έπεφτε σε καρδιά ευγενικότερη, εξίσου ευγενικά ήταν τα μέσα: φιλοσοφικές νοθεσίες, διδαχές σεβασμού της θρησκείας, υπακοή των νόμων, να πεθαίνεις για το καλό της πατρίδας σου, παραδείγματα ανδρείας, σωφροσύνης, δικαιοσύνης· ο εραστής προσπαθούσε να καταστεί προσφιλής με την ευγένεια και την ομορφιά της ψυχής του (αφού η ομορφιά του σώματός του είχε εδώ και καιρό μαραθεί), επειδή προσδοκούσε με αυτή την πνευματική συνάφεια να δημιουργήσει μια αμοιβαιότητα πιο σταθερή και μόνιμη. Όταν αυτή η θήρευση έφτανε σε αποτέλεσμα στην ώρα της (γιατί ενώ δεν απαιτείται καθόλου από τον εραστή να ενεργεί αβίαστα και αθόρυβα στο εγχείρημά του, το απαιτούν ακριβώς από τον ερωμένο, επειδή έπρεπε να κρίνει την εσωτερική ομορφιά που δύσκολα αναγνωρίζεται και με κόπο ανακαλύπτεται), τότε γεννιόταν στον ερωμένο η επιθυμία πνευματικής κατανόησης μέσω της ομορφιάς του πνεύματος. Εσούτη η ομορφιά ήταν επί του προκειμένου το κυριότερο για τον ερωμένο· η σωματική ομορφιά ήταν τυχαία και δευτερεύουσα: ολωδιόλου το αντίθετο αυτού που συνέβαινε στον εραστή. Γι' αυτό οι αρχαίοι Έλληνες έχουν σε μεγαλύτερη εκτίμηση τον ερωμένο και επιχειρηματολογούν πως και οι θεοί τον προτιμούν και έντονα ψέγουν τον ποιητή Αισχύλο ότι έδωσε στον έρωτα του Αχιλλέα και του Πάτροκλου τον ρόλο του εραστή στον Αχιλλέα, που ήταν στην πρώτη και αμούστακη εκδήλωση της εφηβείας του και ο ωραιότερος μεταξύ των Ελλήνων.⁵³⁵ Όστερα από αυτή τη γενική συνεννόηση, καθώς το κύριο και πιο αξιόλογο μέρος της ασκούσε τα

⁵³⁵ Πλάτων, *Συμπόσιον*: «Αισχύλος δὲ φθναρεὶ φάσκων Ἀχιλλέα Πατρόκλου

καθήκοντά του και επικρατούσε, έλεγαν πως προέκυπταν χρησιμότεροι καρποί, ιδιωτικοί και δημόσιοι· πως ήταν η ισχύς των τόπων που αποδέχονταν την εφαρμογή της και η κύρια υπεράσπιση της ορθής συμπεριφοράς και της ελευθερίας: μάστρες οι σωτήριοι έρωτες των Αρμόδιου και Αριστογείτονα.⁵³⁶ Γι' αυτό την αποκαλούν ιερή και θεία. Και κρίνοντας έτσι, μόνο η βία των τυράννων και η ποταπότητα των λαϊκών μαζών την εχθρεύονται. Τέλος, η μόνη παραχώρηση που μπορεί να γίνει υπέρ της Ακαδημίας είναι να πούμε πως ήταν έρωτας που κατέληγε σε φιλία: πράγμα που σχετίζεται όχι λίγο με τον στωικό ορισμό του έρωτα: έρωτας είναι η προσπάθεια ν' αποκτήσουμε τη φιλία ενός ατόμου που μας έλκει με τα εξωτερικά σημάδια της ομορφιάς του.⁵³⁷ Γυρίζω στη δική μου περιγραφή μιας δικαιότερης και στρωτής φιλίας: φιλίες μαγορών να κριθούν εκείνες όπου οι χαρακτήρες στερεώθηκαν και ωρίμασαν με τα χρόνια.⁵³⁸

[Α] Κατά τ' άλλω, αυτό που συνήθως ονομάζουμε «φίλου» και «φιλίες» δεν είναι άλλο από συνάψεις και οικειότητες που συσφίγγονται εξαιτίας κάποιας ευκαιρίας ή βολικής περιστάσης, μέσω της οποίας οι ψυχές μας συμπαρίστανται η μια στην άλλη. Στη φιλία για την οποία λόγος σμίγουν και συγχέονται η μια ψυχή με την άλλη με ένα ταιριασμά τόσο ολογηρωτικό, ώστε η ραφή που τις ένωσε χάνεται και δεν ξαναβρίσκεται.

έρων, ὃς ἦν καλλίων οὐ μόνον Πατρόκλου ἀλλ' ἄμα καὶ τῶν ἠρώων ἀπ' αὐτῶν, καὶ ἔτι ἀγένειος, ἔπειτα νεώτερος πολὺ, ὡς φησὶν Ὀμηροσ.

⁵³⁶ Οι φίλοι και εραστές Αρμόδιος και Αριστογείτων δολοφόνησαν το 54 π.Χ., για λόγους ερωτικής αντιζηλίας παρά για πολιτικές διαφορές, τον τύραννο της Αθήνας Ιππαρχο και ελευθέρωσαν την πόλη από τους απογόνους του Πεισίστρατου. Έλαβαν τον τίτλο των Τυραννοκτόνων και αναγορεύτηκαν ημίθεοι. Ο θάυμασμός των Αθηναίων ήταν τόσοσ, ώστε απαγορεύσαν στους δούλους να δώσουν αυτά τα δύο ονόματα στα παιδιά τους.

⁵³⁷ Κικέρων, *Τουσκουλανές διατριβές*.

⁵³⁸ Κικέρων, *Περί φιλίας*.

Αν με πιέσουν να πω γιατί τον αγαπούσα, νιώθω πως αυτό δεν μπορεί να εκφραστεί [α] εκτός αν απαντήσω: «Γιατί ήταν εκείνος· γιατί ήμουν εγώ».

[Α] Υπάρχει, πέρα απ' όσα βάζει ο νους μου και πέρα απ' ό,τι μπορώ να πω [α] επί τούτου, [Α] δεν ξέρω ποια [α] ανεξήγητη και [Α] μοιραία δύναμη που μεσίτευε αυτή την ένωση. [α] Αναζητούμαστε προτού ο ένας αντικρίσει τον άλλον και απ' όσα ο ένας μας άκουγε να αναφέρονται για τον άλλον, τα οποία είχαν ισχυρότερη επιβολή στα συναισθήματά μας απ' ό,τι είναι λογικό να έχουν τα λόγια, έτσι που πιστεύω πως, χάρη σε κάποια θεία επιταγή, αγκαλιαζόμαστε με την αναφορά των ονομάτων μας και μόνο. Και στην πρώτη μας συνάντηση, που έλαβε χώρα κατά τύχη σε μια πολυπληθή γιορτή και επίσημη συγκέντρωση στην πόλη, βρεθήκαμε τόσο κυριευμένοι ο ένας από τον άλλον, τόσο γνωστοί, τόσο συνδεδεμένοι μεταξύ μας, που από τότε τίποτα δεν μας στάθηκε τόσο κοντινό όσο ο ένας για τον άλλον. Έγραψε μια εξαιρετική Στίγνα στα λατινικά, η οποία δημοσιεύτηκε,⁵³⁹ όπου υποστηρίζει και επεξηγεί το απροσδόκητο της αλληλογνωριμίας μας που τόσο γρήγορα έφτασε στην τελειότητά της. Μια και αυτή η σχέση επρόκειτο να κρατήσει τόσο λίγο και είχε αρχίσει τόσο αργά (αφού ήμαστε και οι δυο μας άντρες ενήλικοι και εκείνος μερικά χρόνια μεγαλύτερός μου), δεν της έμεινε διόλου καιρός για χάσιμο και δεν προλάβαινε να λάβει ως πρότυπο οκνηρές και κανονικές φιλίες, όπου απαιτούνται τόσες προφυλάξεις με τη μορφή μακρόχρονης προκαταρκτικής συναναστροφής. Εφύνη εδώ δεν έχει άλλο πρότυπο παρά τον ίδιο τον εαυτό της και δεν μπορεί να συγκριθεί παρά με τον εαυτό της. [Α] Δεν υπάρχει ειδική αιτία γι' αυτό, ούτε δύο ούτε τρεις ούτε τέσσερις ούτε χίλιες: είναι δεν ξέρω ποια

⁵³⁹ Η Στίγνα, υπό τον τίτλο *Ad Michaelm Montanum* (απόδοση του ονόματος Μισέλ Μοντανί), περιλαμβάνεται στα έργα του Ντε λα Μπρεσί που κυκλοφόρησαν το 1571 με φροντίδα του Μοντανί.

πεμπτοσύα όλου αυτού του μείγματος, |α| που έχοντας αδράξει όλη μου τη θέληση, την πήγε και τη βούτηξε και την εξαφάνισε μέσα στη δική του· που έχοντας αδράξει όλη του τη θέληση, την πήγε και τη βούτηξε και την εξαφάνισε στη δική μου, με την ίδια πείνα, την ίδια άμυδα. |α| Δέω «την εξαφάνισε» στην κυριολεξία, επειδή δεν κρατήσαμε τίποτα που να μας ανήκει, ούτε που να είναι ή δικό του ή δικό μου.

Όταν ο Λαίλιος, μπροστά στους Ρωμαίους ύπατους, οι οποίοι μετά την καταδίκη του Τιβέριου Γράγχου καταδίδωκαν όλους εκείνους που ήταν της εμπιστοσύνης του, ρώτησε τον Γάιο Βλόσιο (που ήταν ο πλησιέστερος φίλος του Γράγχου) τι θα μπορούσε να κάνει για χάρη του φίλου του κι εκείνος απάντησε: «Τα πάντα» — «Πώς τα πάντα;» συνέχισε. «δηλαδή τι! Αν σου έδινε εντολή να βάλεις φωτιά στους ναούς μας;» — «Ποτέ δεν θα μου έδινε τέτοια εντολή», αποκρίθηκε ο Βλόσιος. — «Αν όμως το είχε κάνει;» πρόσθεσε ο Λαίλιος. — «Θα είχα υπακούσει, απάντησε ο Βλόσιος. Αν ήταν σε τέτοιο τέλει βαθμό φίλος του Γράγχου, όπως βεβαιώνουν τα βιβλία της Ιστορίας, δεν είχε λόγο να ερεθίσει τους ύπατους μ' ενούτη την τελευταία τολμηρή ομολογία του· και δεν έπρεπε να εγκαταλείψει τη βεβαιότητα που είχε για τις επιθυμίες του Γράγχου. Πάντως όμως, όσοι κατηγορούν εκείνη την απάντηση ως στασιαστική δεν κατανοούν πλήρως ενούτο το μυστήριο της φιλίας και δεν λαβαίνουν υπόψη τους, πράγμα εξάλλου που ισχύει, πως είχε τις προθέσεις του Γράγχου στο τσεπάκι του, εφόσον και τις επηρέαζε και τις γνώριζε. |α| Ήταν περισσότερο φίλοι παρά πολίτες· περισσότερο φίλοι παρά φίλοι και εχθροί της πατριδας· τους ή φίλοι στη φιλοδοξία και στις πολιτικές αναταραχές. Έχοντας απολύτως δεσμευτεί ο ένας στον άλλον, κρατούσαν απολύτως τα χαλινάρια των προθέσεων ο ένας του άλλου· και βάλτε αυτό το ζευγάρι⁵⁴⁰ να έχει οδηγό την αρετή και να το

540 Ενωείται η δυάδα που έχει ζευτεί σε άμυδα (συνωλές).

πηγαίνει η λογική (όπως εξάλλου είναι αδύνατο να ζέψετε τη δυάδα δίγως αυτό) και η απάντηση του Βλόσιου είναι εκείνη που έπρεπε να είναι. Αν οι πράξεις τους ξεχώριζαν, δεν θα ήταν φίλοι ο ένας του άλλου, καταπώς μετράω εγώ τη φιλία, ούτε φίλοι του ίδιου του αυτού τους. Εξάλλου, |α| αυτή η απάντηση δεν ηχεί πιο παράξενα απ' ό,τι θα ηχούσε η δική μου σε όποιον με ρωτούσε με τέτοιο τρόπο: «Αν η θέλησή σου σε πρόσταζε με σκοτώσεις την κόρη σου, θα το έκανες;» και απαντούσα καταφατικά. Γιατί αυτό δεν αποτρέπει μαρτυρία συγκατάθεσης ό,τι θα το έκανα, αφού δεν αμφιβάλω διόλου για τη θέλησή μου και άλλο τόσο δεν αμφιβάλω για τη θέληση ενός τέτοιου φίλου. Δεν υπάρχει δύναμη σε όλα τα επιχειρήματα του κόσμου που να αποστάσει από τη βεβαιότητα που έχω περί των προθέσεων και των αποφάσεων του φίλου μου. Καμιά πράξη του δεν θα μπορούσε να παρουσιαστεί ενώπιόν μου, όποιο προσώπειο κι αν έχει, όπου να μην ανακαλύψω μεμιάς το κίνητρό της. Οι ψυχές μας πορεύτηκαν τόσο ενωμένες μαζί, ένωσαν η μια για την άλλη τόσο θερμή αγάπη, και όμοια αγάπη ανακάλυψαν ως τα τριςβαθια των σωθικών τους η μια για την άλλη, που όχι μόνο γνώριζα τη δική του όπως τη δική μου, αλλά σίγουρα πιο πρόθυμα θα εμπιστευόμουν σε εκείνον για εμένα απ' ό,τι σε εμένα. Ας μην μπουν σε αυτή την κατηγορία εκείνες οι άλλες συνήθειες φιλίες· τις γνωρίζω τόσο καλά όσο και κάθε άλλος και ξέρω τελειότερες στο είδος τους, |β| όμως δεν συμβουλεύω κανέναν να μπερδέψει τους κανόνες τους: θα απογοητευόταν. Πρέπει να χωρεί κανείς σε αυτές τις άλλες φιλίες με το χαλινάρι στο χέρι, με σύνεση και επιφυλακτικότητα· ο δεσμός δεν είναι αρμολογημένος έτσι ώστε να μην υφίσταται λόγος δυσπιστίας. «Αγάπα τον φίλο σου (έλεγε ο Χίλων), σαν να πρόκειται κάποια μέρα να τον μισήσεις· μίσησέ τον, σαν να πρόκειται να τον αγαπήσεις».⁵⁴¹

541 Δύλος Γέλλιος, *Αττικές νήγες*. Αριστοτέλης, *Πητογική*. Κικέρων, *Περί φιλίας*.

Αυτή η αρχή, που είναι τόσο αποτρόπαιη σ' ετούτη την υπέρτατη και κυρίαρχη φιλία, είναι ευπρόσδεκτη *ici* προκειμένου για συνήθειες και κατά την ισχύουσα πρακτική φιλίες, για τις οποίες πρέπει να μεταχειρίζεται κανείς τη ρήση που συγγνά επαναλαμβάνει ο Αριστοτέλης: «Ω, φίλοι, ουδείς φίλος». ⁵⁴²

[Α] Σ' ετούτη την ευγενική συναναστροφή, οι υπηρέσιες και οι ευεργεσίες που θρέφουν τις άλλες φιλίες δεν αξίζουν ούτε να τις λογαριάζει κανείς· και η αιτία βρίσκεται στην τέλεια ένωση των θελήσεών μας. Γιατί, όπως η φιλία που τρέφω για τον εαυτό μου δεν μεγαλώνει διόλου —ό,τι κι αν λένε οι Στωϊκοί— από τη βοήθεια που προσφέρω στον εαυτό μου σε ώρα ανάγκης, και όπως δεν χρωστάω καιμία χάρη στον εαυτό μου για την εξυπηρέτηση που κάνω στον εαυτό μου, καθ' όμοιον τρόπο η ένωση τέτοιων φίλων, επειδή στ' αλήθεια είναι τέλεια, τους κάνει να χάνουν την αίσθηση τέτοιων χρεών και να μισούν και να αποδιώχνουν μεταξύ τους αυτές τις λέξεις διαχωρισμού και διαφοράς, όπως ευεργεσία, υποχρέωση, ευγνωμοσύνη, παράκληση, ευχαριστία και τα όμοιά τους. Όλα, επειδή είναι πράγματι κοινά μεταξύ τους, όπως θέληση, σκέψεις, κρίσεις, αγαθά, γυναικές, παιδιά, τιμή και ζωή, *ici* και επειδή η αρμονία της σχέσης τους δεν είναι άλλο από μια ψυχή σε δύο σώματα, κατά τον σωστότατο ορισμό του Αριστοτέλη, ⁵⁴³ [Α] δεν μπορούν ούτε να δανείσουν ούτε να δώσουν τίποτα ο ένας στον άλλον. Να γιατί οι νομοθέτες, για να τιμήσουν τον γάμο με κάποια κατά φαντασίαν ομοιότητα μ' ετούτη τη θεία σχέση, απαγορεύουν τις δωρεές μεταξύ συζύγων, θέλοντας έτσι να δείξουν πως όλα πρέπει να ανήκουν και στους δύο και πως δεν έχουν τίποτα να χωρίσουν και να μοιράσουν μεταξύ τους. Αν στη φιλία, για την οποία κάνω λόγο, ο ένας μπορούσε να δώσει στον άλλον, εκείνος που θα δεχόταν την ευεργεσία θα υποχρέωνε τον σύντροφό του.

⁵⁴² Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*.

⁵⁴³ Στο ίδιο. («Έτερος αύτός»).

Γιατί αναζητώντας ο ένας και ο άλλος, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, να αλληλοευεργετηθούν, εκείνος που προσφέρει την αφορμή και την ευκαιρία είναι ο γενναϊόδωρος, αφού δίνει στον φίλο του την ευχαρίστηση να κάνει γι' αυτόν ό,τι εκείνος επιθυμεί περισσότερο να κάνει. *ici* Όταν ο Διογένης ο φιλόσοφος ξέμενε από λεφτά, έλεγε πως τα ζητούσε πίσω από τους φίλους του, όχι πως ζητούσε να του δώσουν λεφτά. ⁵⁴⁴ [Α] Και για να δείξω πως πραγματικά γίνεται αυτό, θα διηγηθώ ένα μοναδικό περιστατικό της Αρχαιότητας.

Ο Ευδαμίδας ο Κορίνθιος είχε δύο φίλους, τον Χαρίξενο από τη Σικυώνα και τον Αρεταίο από την Κόρινθο. ⁵⁴⁵ Νιώθοντας ότι θα πέθαινε, επειδή ήταν φτωχός και οι δύο φίλοι του πλούσιοι, έφτιαξε τη διαθήκη του έτσι: «Αφήνω στον Αρεταίο να τρέφει τη μητέρα μου και να τη συντηρεί στα γερμάματά της· στον Χαρίξενο να παντρεύει την κόρη μου και να της δώσει τη μεγαλύτερη προγαμιαία δωρεά που θα μπορέσει· και σε περίπτωση που ο ένας από τους δύο θα πεθάνει, βάζω στη θέση του εκείνον που θα επιζήσσει. Αυτοί που πρώτοι είδαν ετούτη τη διαθήκη την περιέλασαν· όμως, οι κληρονόμοι του, μαθαίνοντάς την, την αποδέχτηκαν με ιδιαίτερη ευχαρίστηση. Και όπως ο ένας τους, ο Χαρίξενος, πέθανε πέντε μέρες μετά, αντικαταστάθηκε από τον Αρεταίο, ο οποίος με φροντίδα έθρεψε τη μητέρα του Ευδαμίδα και από τα πέντε τάλαντα που ήταν το βιος του έδωσε τα δύομισι για να παντρεύει τη δική του μοναχοκόρη και τα άλλα δύομισι για να παντρεύει την κόρη του Ευδαμίδα και έκανε τους γάμους και των δύο την ίδια μέρα.

Αυτό το παράδειγμα είναι πληρέστατο, εκτός αν έλαυτε μια ιδιομορφία που είναι η πλήθώρα των φίλων. Γιατί ετούτη η τέλεια φιλία, για την οποία κάνω λόγο, είναι αδιαίρετη· ο καθένας

⁵⁴⁴ Διογένης Λαέρτιος, *Βίος Διογένης*: «Χρημάτων δεόμενος απαιτεῖν ἔλαβε τούς φίλους, οὐκ αἰτεῖν».

⁵⁴⁵ Λουκιανός, *Τόξαρις ἢ Περί φίλης*.

δίνεται τόσο ολοκληρωτικά στον φίλο του ώστε δεν του μένει τίποτα να μοιράσει άλλου· αντίθετα, λυπάται που δεν είναι διπλός, τριπλός ή τετραπλός και που δεν έχει πολλές ψυχές και πολλές θελήσεις για να τις αφιερώσει όλες στον φίλο του. Οι συνηθισμένες φιλίες επιδέχονται κατανομή· μπορούμε να αγαπάμε στον έναν την ομορφιά, στον άλλον την καταδεκτικότητα των τρόπων του, στον παρακάτω τη γενναιοδωρία, στον παραπέρα το πατρικό φίλτρο, στον επόμενο το αδελφικό αίσθημα και ούτω καθεξής. Όμως αυτή η φιλία που κυριεύει την ψυχή και την κυβερνάει δεσποτικά είναι αδύνατον να είναι διπλή. ¹⁶¹ Αν και οι δύο ζητούσαν την ίδια στιγμή να τύχουν βοήθειας, σε ποιον θα τρέχατε; Αν σας ζητούσαν αντίθετες εξυτηρήσεις, πώς θα βολεύατε το πράγμα; Αν ο ένας σάς εμπιστευόταν, επειδή θα κρατήσετε το στόμα σας κλειστό για πράγμα που θα ήταν χρήσιμο να μάθει ο άλλος, πώς θα ξεμπλέκατε; Η μοναδική και ύψιστη φιλία ξηλώνει όλες τις άλλες υποχρεώσεις. Το μυστικό που ορκίστηκα να μη φανερώσω σε κανέναν άλλον μπορώ, χωρίς να γίνω επίορκος, να το μεταδώσω σε εκείνον που δεν είναι άλλος: είναι εγώ ο ίδιος. Είναι αρκετά μεγάλο θαύμα να γίνει κανείς διπλός· και δεν γνωρίζουν το μεγαλείο αυτού του θαύματος όσοι μιλούν για τριπλασιασμό. Τίποτα δεν είναι ακραίο, όταν έχει το όμοιό του. Και όποιος υποθέσει ότι — στους τρεις — από τους δύο αγαπώ εξίσου τον έναν και τον άλλον και ότι αυτοί αγαπιούνται μετάξυ τους και με αγαπούν όσο τους αγαπώ, πολλαπλασιάζει σε αδελφότητα το πιο αδιαίρετο και ενωμένο πράγμα, του οποίου ένα έστω και μοναδικό δείγμα είναι σπανιότητα να βρεθεί στον κόσμο.

¹⁶¹ Το υπόλοιπο αυτής της ιστορίας ταιριάζει θαυμάσια με αυτό που έλεγα: για ποιον λόγο ο Ευδαμίδας κάνει χατίρι και χάρη στους φίλους του να τους μεταχειριστεί στην ανάγκη του. Τους αφήνει κληρονόμους της δικής του γενναιοδωρίας, που έγκειται στο να τους βάλει στο χέρι τα μέσα για να τον ευεργετήσουν. Και δίχως άλλο, η δύναμη της φιλίας φαίνεται πολύ

πιο πλούσια σε αυτό που έκανε εκείνος παρά σε ό,τι έκανε ο Αρεταίος. Κοντολογίς, είναι πράγματα ασύλληπτα για όποιον δεν τα γεύτηκε ¹⁶² και που με κάνουν να τιμώ με θαυμασμό την απάντησή του νέου εκείνου στρατιώτη προς τον Κύρο, όταν τον ρώτησε για πόσα θα ήθελε να δώσει ένα άλογο με το οποίο πριν από λίγο είχε κερδίσει το βραβείο στις ιπποδρομίες και αν ήθελε να το ανταλλάξει με ένα βασίλειο. «Όχι βέβαια, Μεγαλειότατε, ευχαρίστως όμως θα το έδινα για να αποκτήσω έναν φίλο, αν έβρισκα άνθρωπο άξιο τέτοιου δεσμού».⁵⁴⁶

Σωστά έλεγε «αν έβρισκα»· γιατί βρίσκονται εύκολα άνθρωποι ταιριαστοί για μια επιπόλαιη σχέση. Σ' αυτούτη όμως, όπου ό,τι δίνουμε και παίρνουμε, το δίνουμε και το παίρνουμε από τα τριςβάθα της ψυχής μας, χωρίς καμία επιφύλαξη, είναι βέβαια αναγκαίο όλα τα κίνητρα να είναι πέρα για πέρα καθαρά και σίγουρα.

Στις σχέσεις που δεν κρατιούνται παρά από μιαν άκρη δεν έχει κανείς παρά να φροντίσει για τις ατέλειες που ιδιαίτερα ενδιαφέρουν αυτή την άκρη. Δεν με νοιάζει ποια είναι η θρησκεία του γιατρού μου και του δικηγόρου μου. Το ζήτημα αυτό δεν έχει καμία σχέση με τις φιλικές εξυτηρήσεις που μου χρωστούν. Και στις σπιτικές δοσοληψίες που προκύπτουν με εκείνους που με υπηρετούν ενεργώ κατά τον ίδιο τρόπο. Και λίγο ρωτώ να πληροφορηθώ αν ένας λακός είναι σεμνός· ψάχνω να μάθω αν είναι προκομμένος. Και δεν φοβάμαι τόσο έναν αγώνα γιάρτη χαρτοπαίκτη όσο ηλίθιο, ούτε έναν μάγειρο βλάσφημο όσο που αγνοεί τη μαγειρική. Δεν ανακατεύονται να πω στον κόσμο τι πρέπει να κάνει (αρκετοί άλλοι ανακατεύονται με αυτό το θέμα), αλλά τι κάνω εγώ σ' αυτούτο τον κόσμο:

*εγώ, έτσι κάνω· εσύ, όπως σε βολεύει, πηδάξε.*⁵⁴⁷

⁵⁴⁶ Ενοφών, *Κύρον Παιδεία*.

⁵⁴⁷ Τερέντιος, *Αυτοτιμωρόμηνος*.

Για φιλική συντροφιά στο τραπέζι διαλέγω τον ευχάριστο, όχι τον γνωστικό· στο κρεβάτι την ομορφιά πριν από την αρετή· στις κουβέντες τον ειδήμονα, έστω και δίχως ευθύτητα. Και ούτε καθεξής.

[1] Όπως ακριβώς εκείνος⁵⁴⁸ που τον βρήκαν καβάλα σε ένα μπάστονι να παίζει με τα παιδιά του παρακάλεσε τον άνθρωπο που τον έπιασε έτσι να μην πει τίποτα ώσπου να γίνει ο ίδιος πατέρας, πιστεύοντας πως το συναίσθημα που θα του γεννιόταν τότε στην ψυχή θα τον έκανε δίκαιο κριτή μιας τέτοιας πράξης, έτσι θα επιθυμούσα να μιλήσω με ανθρώπους που θα έχουν δοκιμάσει αυτά που λέω. Όμως, γνωρίζοντας πόσο μια τέτοια φιλία είναι πράγμα απομακρυσμένο από τα συνηθισμένα και πόσο είναι σπάνια, δεν περιμένα να βρω κανέναν καλό κριτή της. Γιατί ακόμα και εκείνα που μας άφησε η Αρχαιότητα επί αυτού του θέματος μου φαίνονται χλιαρά μπροστά σε όσα ξέρω εγώ για τη φιλία. Και σε αυτό το σημείο η πραγματικότητα ξεπερνάει ακόμα και τις αρχές της φιλοσοφίας:

*όσο θα έχω τα μυαλά μου, τίποτα δεν θα μπορέσει να συγκριθεί για μένα μ' έναν γοητευτικό φίλο.*⁵⁴⁹

Στην Αρχαιότητα, ο Μέγανδρος έλεγε ευτυχή εκείνον που είχε καταφέρει να συναντήσει και τον ίσκιό μονάχα ενός φίλου. Είχε βεβαίως δίκιο να λέει κάτι τέτοιο, προπάντων αν μιλούσε από πείρα. Γιατί πράγματι, αν συγκρίνω όλη την υπόλοιπη ζωή μου — αν και με τη Χάρη του Θεού την πέρασα ήπια, εύκολη και (εκτός από την απώλεια ενός τέτοιου φίλου) απαλλαγμένη από δυσάρεστες λύπες, γεμάτη πνευματική ηρεμία, ικανοποιώντας

⁵⁴⁸ Πλούταρχος, *Λακεδαιμονίων αποφθέγματα*. Πιρόκειται για τον βασιλιά της Σπάρτης Λυκούργο: «Φιλοστενότατος εἶ ὢν διαφερόντως λέγεται ὅτι μικροῖς τοῖς παιδίους κάλαιμον περιβεβηκώς ὄσπερ ἴππον οἴκοι σὺν νέπαιζεν· ὀφθείς δὲ ὑπὸ τινος τῶν φίλων παρεκάλει μὴ δεῖν φράζειν, πρὶν καὶ αὐτὸς πατὴρ παιδῶν γένηται».

⁵⁴⁹ Οράτιος, *Στίγες*.

τον εαυτό μου με τα φυσικά μου χαρίσματα με τα οποία γεννήθηκα, δίχως να γυρεύω άλλα—, αν τη συγκρίνω, λέω, ολόκληρη με τα τέσσερα χρόνια που μου δόθηκε να χαρώ τη γλυκιά συντροφιά και αδελφότητα αυτού του ανθρώπου, η ζωή μου δεν είναι άλλο από καρπός, δεν είναι παρά νύχτα σκοτεινή και πληκτική. Από τη μέρα που τον έχασα,

*μέγα που πάντα για μένα θα είναι σκληρή,
που πάντα θα τιμώ, (αφού τέτοιο ήταν, ω Θεοί,
το θέλημά σας!),*⁵⁵⁰

δεν κάνω άλλο από να σέβνομαι με βαριά καρδιά· και οι ηδονές ακόμα που μου προσφέρονται, αντί να με παρηγορούν, διπλασιάζουν τη λύπη μου για τον χαμό του. Είμαστε το μισό σε όλα· μου φαίνεται πως του κλέβω το μερτικό του,

*και αποφάσισα να μη μου επιτρέπεται καμιά ευχαρίστηση
τώρα που απουσιάζει πια εκείνος που μοιραζόταν τη ζώή μου.*⁵⁵¹

Είχα κιόλας τόσο μάθει και συνηθίσει να είμαι παντού ένας σε δύο, ώστε τώρα μου φαίνεται πως δεν είμαι παρά ένα ήμισυ:

[2] *Αν αυτό το κομμάτι της ψυχής μου βιάστηκε
χτύπημα πρόωγο να μου το πάγει, γιατί ν' αγροπορώ λοιπόν εδώ,
εγώ, το άλλο μισό, που τον εαυτό μου αποστρέφονται
και δεν επιζώ ολόκερος; Εκείνη η μέγα και για τους δυο μας
υπήρξε αποφράδα.*⁵⁵²

[3] Δεν υπάρχει πράξη ή σχέση όπου να μη μου λείπει, καθώς το ίδιο θα του έλειπα και εγώ. Γιατί, όπως με ξεπερνούσε απείρως σε κάθε άλλη αξιοσύνη και αρετή, το ίδιο έκανε και στο χρέος της φιλίας.

⁵⁵⁰ Βιργίλιος, *Αινείδα*.

⁵⁵¹ Τερέντιος, *Αυτοτιμωρούμενος*.

⁵⁵² Οράτιος, *Οδές*.

Τι όγιο ή τι ντροπή μπορεί να υπάρξει στο πένθος για ένα τόσο αγαπητό πρόσωπο.⁵⁵³

Ω, αδελφέ μου, πόσο δυστυχισμένος είμαι που σ' έχασα!
Μαζί σου γάθηκαν όλες οι χαρές
που η γλώσσά σου αγάπη έτρεφε όσο ζούσες.

Πιθάνοντας, κοιμιάσασες την ευτυχία μου, αδελφέ.
μαζί σου η ψυχή μου ολόκληρη τάφηκε. Κι αφότου πέθαινες,
έβγαλα από την καρδιά μου κάθε σκέψη κι ό,τι έδινε χαρά
στην ψυχή μου. Δεν θα σου μιλάω πια; Δεν θα σε ακούω πια
να μου μιλάς; Ποτέ δεν θα σε ξαναδώ, αδελφέ, που σε αγαπούσα
πιο πολύ κι από τη ζωή μου; Τουλάχιστον θα σε αγαπώ πάντα.⁵⁵⁴

Ας ακούσουμε όμως να μιλάει εκείνο [C] το δεκαεξάχρονο
[A] αγόρι.⁵⁵⁵

Επειδή διαπίστωσα πως το έργο του είδε αργότερα το φως και με κακό σκοπό από εκείνους που ζητούν να ταραξούν και να αλλάξουν την κατάσταση του πολιτεύματός μας, χωρίς να νοιάζονται αν θα τη βελτιώσουν, και το ανακάτεψαν με άλλα γραφτά του δικού τους φυράματος, άλλαξα γνώμη και δεν το έβαλα εδώ. Και για να μη ζημιωθεί η μνήμη του συγγραφέα εκ μέρους εκείνων που δεν θα μπορούσαν να γνωρίζουν από κοντά τις γνώμες του και τις πράξεις του, τους πληροφορώ πως αυτό το θέμα το πραγματεύτηκε όταν ήταν παιδί, ως είδος άσκησης μόνο, ως θέμα κοινό και ανασκαλεμένο σε μύρια κεφάλαια βιβλίων. Δεν έχω την παραμικρότερη αμφιβολία πως πίστευε ό,τι έγγραφε, επειδή είχε τέτοια συνείδηση ώστε δεν έλεγε ψέματα ούτε για χωρατό. Και ξέρω επίσης ότι αν είχε να διαλέξει, θα προτιμούσε να είχε γεννηθεί στη Βενετία παρά στο Σαρλά⁵ και

⁵⁵³ Στο ίδιο.

⁵⁵⁴ Κάτουλλος, *Ποιήματα* (προσαρμογή του πρωτοτύπου).

⁵⁵⁵ Ο Μονταίνι επανέρχεται στο νεαρό της ηλικίας του Ντε λα Μπρεσί όταν έγραψε τον *Λόγο περί Βελημητικής δουλείας*. (Βλ. σημ. 525).

με το δίκιο του. Ωστόσο, είχε μιαν άλλη αρχή, κυριαρχικά χαραγμένη στην ψυχή του, δηλαδή να υποτάσσεται χωρίς ενδοιασμούς στους νόμους υπό τους οποίους είχε γεννηθεί. Δεν υπήρξε ποτέ καλύτερος πολίτης, ούτε πιο αφοσιωμένος στη γαλήνη της χώρας του, ούτε πιο εχθρικός στις αναταραχές και στους νεωτερισμούς του καιρού του. Θα χρησιμοποίησε μάλλον την αξιόσυνη του για να τις σβήσει παρά για να τις βοηθήσει να φουντώσουν περισσότερο. Το μυαλό του ήταν χυμένο σε καλότητα από πρότυπο άλλων αιώνων και όχι αυτού εδώ.

Αντί, λοιπόν, για το σοβαρό ετούτο έργο, θα βάλω ένα άλλο, γραμμένο αυτή την ίδια εποχή της ηλικίας του, πιο πεταχτό και πιο πρόσχαρο. [Είναι είκοσι εννιά σονέτα που ο κύριος Ντε Πουαφρέ, άνθρωπος πρακτικός και συνετός, ο οποίος τον γνώριζε πολύ πιο πριν από εμένα, βρήκε τυχαία στο στίτι του και μου τα έστειλε πριν από λίγο, πράγμα για το οποίο του είμαι πολύ υποχρεωμένος και θα επιθυμούσα και άλλοι που έχουν στην κατοχή τους άλλα αποσπάσματα των γραφτών του, εδώ κι εκεί, να έκαναν το ίδιο].⁵⁵⁶

⁵⁵⁶ Αυτή η διευκρίνιση υπήρχε στην έκδοση των *Δοκιμίων* του 1580 και ως την έκδοση του 1588. Έπαιξε τον ρόλο «εισαγωγής» στο Δοκίμιο 29 που ακολουθεί και το οποίο περιλάμβανε τα 29 ποιήματα του Ντε λα Μπρεσί. Απαλείφθηκε στη συνέχεια. Όσο για τα 29 ποιήματα, γραμμένα στο πνεύμα της κομψότητας εκείνης της εποχής (καλολογικά στοιχεία, υπαινικτικές και συμβολικές παρομοιώσεις, επιτηδευμένο λεξιλόγιο), με αναφορές σε πρόσωπα και κοινωνικές καταστάσεις άγνωστες στα χρόνια μας, στερημένα ουσιαστικά ποιητικής πρωτοτυπίας, δεν εμφανίζονται σε αρκετές εκδόσεις ούτε στις μεταφράσεις των *Δοκιμίων*. Συνεπώς, έχουν παραλειφθεί και εδώ.